

AZ AGRÁRÉRTELMISÉG HELYZETE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A nagybirtok agrárértelmisége az úri dilettantizmus és a költségkímélés kettős szorításában

A 19. század elején agrárértelmiségről elsősorban a nagybirtokkal kapcsolatban beszélhetünk. Bármilyen definícióját adjuk is az értelmiség fogalmának, mindenképpen eleme lesz annak valamilyen elkülönült, többé-kevésbé formalizált tudás gyakorlati célokra való alkalmazása. Ilyen, speciális tudással rendelkező alkalmazottakat jelentős számban találunk a nagybirtokon. Ezeket különböző szakmai és foglalkozási megjelölések alatt szemlélhetjük Fényes Elek (1847a) 1846-os állapotokat tükröző gazdatiszti sematizmusában (tiszti névtárában).¹

1. táblázat

Alkalmazottak összlétszáma birtokcsoportok és alkalmazotti kategóriák szerint 1847-ben

Birtokos	Alkalmazottak száma kategóriánként								Összesen
	Ügyvéd	Mérnök	Orvos	Sebész	Erdész	Tiszt	Vadász	Egyéb	
Kamara	17	23	2	10	203	306	0	7	568
Közalap.	2	0	1	2	10	99	16	2	132
Egyház	92	13	3	7	52	600	17	6	790
Magán	292	115	33	14	356	2759	122	62	3753
Város	2	0	0	0	2	7	0	0	11
Összes:	405	151	39	33	623	3771	155	77	5254

Az itt szereplő szakmai csoportok majdnem mindegyikét lehetne vidéki értelmiséginek is nevezni, de agrárértelmiséginek persze csak a gazdatisztet és az erdészt. Az erdész egy külön világ lévén, az alábbiakban elsősorban a gazdatisztek állnak a figyelem középpontjában. Nos, ebben a táblázatbeli felsorolásban, ahol a gazdatisztek az ügyvédet, orvost és a mérnököt követik, önként adódik a kérdés, hogy miben állt a legnagyobb létszámú csoport, a gazdatisztek „speciális tudása”, amelyre támaszkodva a többi értelmiségi csoport módjára tekintélyük, jövedelmük, társadalmi helyzetük javítását megkísérelhették volna. Bizony, olyan jellegű sajátos, tudományos alapokra támaszkodó, külsők, laikusok számára nehezen hozzáférhető, a szakma

¹ Fényes adata az uradalmi alkalmazottak összes létszámára eltér a *Magyarország leírása* című művének Pesten, 1847-ben megjelent első kötetében ugyanő által a gazdatisztek összlétszámára hozott adattól – vö. alább 2. táblázat –, amelyben ennek következtében szintén eltér a gazdatiszti összlétszám az itt az 1. táblázatban közölttől. Fényes nem ad magyarázatot erre az eltérésre, de feltehető, hogy miután a gazdatiszti sematizmusához kért adatokat sok, elsősorban egyházi nagybirtokról nem kapta meg, valamilyen becslés alapján felfelé korrigált a *Magyarország statisztikájában*. A sematizmus névsorainak összevetése az uradalmi forrásokkal azt mutatja, hogy azok 1846-os állapotokat tükröznek.

gyakorlóí számára viszont egységes fogalomkészletet és módszereket biztosító tudásanyag, mint amilyen ekkor már az orvosoké vagy a jogászoké volt, a mezőgazdasággal kapcsolatban ekkor még nem kristályosodott ki. Maga az óvári intézetalapító, Wittmann is kétségbe vonta ilyen mezőgazdaság-tudomány létét. Így írt:

„Man hat die Idee festgesetzt, der theoretische Theil der Landwirthschaft bestehe in Erlernung gewisser, auf die Landwirthschaft Bezug habender Hilfswissenschaften, und die Agricultur-Chemie ... sey die eigentliche Basis davon. Nun kommt es aber bey dem ausübenden Ökonomen am meisten aufrichtiges Denken, Urtheilen, und Schließen an, wozu die festen Grundsätze, von dem man in jedem Falle ausgehen soll, fehlen, da es uns an einer eigentlichen Wissenschaft der Ökonomie noch ganz gebricht...”²
(Wittmann 1825: 6)

Mivel azonban Wittmann is meg volt győződve az egységesítő tudományos paradigma fontosságáról, egyfajta fejlődéstipológiával, „eine Art landwirthschaftliche Geschichte” felvázolásával próbálta ennek hiányát ellensúlyozni. Felfogását az általa alapított és vezetett óvári intézetben előadásaiban és azok nyomtatott változataiban is igyekezett terjeszteni.

Titkos és csodálatos tudás, arkánium híján a gazdaszat és a gazdaszok két tűz közé szorultak. Egyrésztől mindenki érteni vélt a mezőgazdasághoz. Bartosságh (1830) – az Apponyiak jószágigazgatója, nyugdíjazása után a híres Apponyi-könyvtár vezetője – urak és gazdák mérhetetlenül eltúlzott bizalmát saját gazdálkodási képességeikben ahhoz hasonlította, mint mikor a szabó, cipész vagy fazekas „estve a kortszámba az... Országok kormányozásáról és Európa Equilibriumjáról okoskodik”, vagy mikor ugyanezek az asztalon kiömlött sörbe rajzolgatva seregeket mozgatnak, és csaták esélyeit latolgatják. A földesúri dilettantizmusra folytonos a panasz a század tízes és húszas éveiben, a polihisztor Karl Georg Romy, aki 1813-16 között a Georgikon tanára is volt, a racionális birtokirányítás egyik követelményének tartja, hogy: „Vigyázni kell, ne hogy az uraságnak alkalmatlan parancsolatai által más szükségesebb gazdaságbeli foglalatosságok a gazdaság folytatásának kárával hátráltassanak” (Romy 1818: 91). A munkaadói dilettantizmus ellen csak azzal lehetett védekezniük a gazdatiszteknek, hogy a gazdaszat tudományos alapjait hangsúlyozták. Ezek az alapok viszont, mint említettem, ingatagok voltak: egyrészt az agrokémia és a biológia fejletlensége miatt, másrészt paradox módon éppen a modern mezőgazdasági termelés német teoretikusainak korai sikere kapcsán. Thaer nyomán a hazai gazdaszati írók is a „nachhaltiger Nutzen” fogalmát állították a középpontba, ahogy Bartosságh (1837: 14) fogalmazta:

„A mezei Gazdaság oeconomijája alatt nem egyebet értünk, mint azon ügyességet, mi szerint földbirtokunkból tulajdon szükségünket fölöző tiszta nyereséget szerezhetni.”

Ugyanezt állapította meg a század végén az *American Society of Engineers* kongresszusa is: „Engineering is the science of making money.” Ez az álláspont viszont

² „Rögződött az az elképzelés, hogy a mezőgazdaság elméleti része különböző, a mezőgazdaságra vonatkoztatható segéd tudományok megtanulásában áll. továbbá, hogy a mezőgazdasági kémia lenne az elmélet tulajdonképpeni alapja. Ám a gyakorlati (mező)gazdánál a legtöbbet a helyes gondolkodás, megítélés, következtetés számít, amihez azonban a helyes alapelvek, melyekből mindezt ki kellene indulnia, hiányoznak, hiszen ma még egyáltalán nem rendelkezünk valódi „mező)gazdaságtudománnyal”. (A német „Ökonomie” többes jelentését igyekeztem a „(mező)gazdaság” formával visszaadni – V. A.)

nem segíti a tudásanyag sajátosságának, „ezoterikus” jellegének hangsúlyozását. Nem meglepő tehát, hogy a szociológusok szerint nem is sikerült megszilárdítani a mérnöki szakma professzionális jellegét és munkaadóival szembeni helyzetét annyira, mint például a jogászoknak vagy az orvosoknak (Larson 1977).

A gazdatiszteknek hasonló veszélyekkel kellett szembenézniük. A tiszteket alkalmazó nagybirtokok – takarékosagra törekedve – szívből egyetértettek a mezőgazdaságtan Bartosságh-féle haszonelvű definíciójával. Sem a tisztképzést nem pártolták saját birtokaik szükségleteit meghaladó mértékben (a közismert kivétel, a Georgikon erősíti a szabályt), sem annak tartalmát és terjedelmét tekintve nem engedték, hogy nagyon elszaladjon a ló a gazdatisztekkel. Amellett tehát, hogy a gazdasághoz mindenki érteni vélt, a – Kölesy Vince szavával nevezve a tárgyat – „mezőgazdaság-művészet” elfogadtatásának útjában álló másik akadály éppen a nagybirtokok racionálisabbá váló költséggazdálkodása, „kemény költségvetési korlátja” volt.

Az agrárértelmiség munkajogi függősége és köztes rendi helyzete

Sem a gazdatisztek fogalmát, sem kötelezettségeit nem szabályozta országos jogszabály a 19. század második feléig. Jogszokásként, törvényi szabályozás nélkül alakult ki a tisztek számadási kötelezettsége, valamint az úriszék illetékessége a tisztek szolgálati ügyeiben és különösen számadásainak elbírálásában.³ Ez két vonatkozásban volt fontos meghatározója a gazdatisztek helyzetének. Egyrészt nemes és nem nemes egyazon bírói hatóság alá került. Másrészt e bíróságnak igen kiterjedt hatásköre volt.

„[Nemességére vagy személyi állapotára tekintet nélkül] ...az Uraik vagy Elöljáróik által a számadó Tisztek ha számot adni nem akarnak vagy nem adhatnak, vagy a reájuk bízott jószág az elégtétellel megkívántató fundus nem léte miatt veszedelembbe forog, megfogattathatnak, jószágai annnyival inkább zár alá tétetethetnek.” (A magyar polgári törvény 1824: 36.)

Ezek szerint már akkor is lefoglalták a tiszteket, illetve zárolták a tiszti vagyonát, ha az nem látszott elegendőnek a számadásokban mutatkozó hiány pótlására. Levéltári forrásokból sok életbeli példa is idézhető ilyen szigorú bánásmódra, sőt, olyan eset is található, ahol még a számadások megvizsgálása előtt bekövetkezett a gyanús tiszti vagyonának elkobzása.⁴ Az alkalmazás és munkavégzés jogi szabályozatlansága és a gyakorlat szigorúsága igen bizonytalanra tette a tisztek életét, nemcsak az elcsapattással, de a vagyoneklobzással is mint reális lehetőséggel kellett számolniuk.

³ Az 1622. évi 65. tc. kimondta, hogy „azok a szolgálattevők, kezelők, felügyelők és tisztek (a latin változatban *servitores, administratores, provisores, officiales*), akik uraiknak fekvő jószágait kezelték, a békekötés tartalmához képest számadástételre jelentkezni tartozzanak és kötelesek legyenek”. Ez egy konkrét helyzetre vonatkozott, nem rendelkezett a számadás módjáról, de éppen ezért értelmezhető úgy is, mint a nikolsburgi béke után a normális állapotokhoz való visszatérés – amelynek eszerint már korábban is eleme volt a számadáskötelezettség. Az 1723. évi 63. tc., az 1729. évi 28. tc. a számadáskötelezettségnek, illetve annak elmulasztásának egyes részleteit szabályozza csak. Vö. Kolosváry Sándor–Óváry Kelemen: *Corpus Juris Hungarici* megfelelő kötetével.

⁴ Néhány ilyen eset leírása található: Vári (1995).

A tisztek alkalmaztatásának másik sajátossága nem egyéni életük kockázataira hatott, hanem az egész csoport kollektív társadalmi helyzetét, a rendi társadalomban elfoglalt pozícióját befolyásolta. Az ugyanis, hogy a tágan vett szolgálati ügyekben egyazon joghatóság, az úriszék bíraskodása alá került nemesi és közrendű születésű gazdatiszt, az, hogy a nem nemes tisztek is mentességet szereztek a beszállásolás, előfogat-állítás, a paraszti adófizetés alól, sőt, a paraszti születésű gazdatisztakat is a nemesekkel azonos módon adóztatták, mindez egy bizonyos köztes helyzetet, közbülső rendi minőséget hozott létre a két alapegység, úr és paraszt között. Ez a közbülső pozíció nyilván a hidat jelentette a közrendűeknek, akik 30-40 százalékát is adhatták az egyes nagy igazgatási szervezeteknek.⁵ Mit jelentett ez a nemesi származású tiszteknek? A deklasszáció útját?

Ez nyilván attól függött, hogy milyen távolra kerül egymástól a nemesi rendi minőség és a gazdatiszti foglalkozás és élethelyzet rendi rangja. Utóbbi relatív emelését több tényező segítette. Egyrészt segített az a Mályusz óta ismert, de kimerítően nem elemzett tendencia, amelynek során a reformkori köznemesség jelentős tömegei hivatalnok, illetve értelmiségi pályákra áramlottak. Mivel a gazdatiszti élet is az egyik olyan élettér volt, amelyet a jogászkodás, hivatalnokoskodás mellett a vármegye, illetve a családi birtok keretein belül már nem boldoguló, vagy éppen e kereteket túlnövő köznemesség kitölthetett, nyilván nem ragaszkodott az éles disztinkciókhoz. Viszonylag nehéz összesítő, vagy különösen számszerű képet kapni a gazdatiszti állásnak erről a funkciójáról, vagyis nehéz megmondani, mekkora volt a megyei nemesség demográfiai fölélegének vagy elszegényedő rétegeinek ez a lerakóhelye. A név alapján először mindig az tűnik szembe, hogy X. Z. gazdatiszt valamelyik régi megyei család sarja, de az illető családfa ezen sarjadó ágának erejét nyilván csak a család mindenkori vagyoni helyzete és a testvérek száma ismeretében lehetne meghatározni.

A gazdatisztok azonban nemcsak sajátos foglalkozási csoportként alkottak átmenetet a rendi társadalomszerkezetben. Árukodó, hogy amennyiben a gazdatiszti foglalkozás gyakorlói nem tartoztak a nemességhez, őket az egykorú források a rendi társadalom emancipálódó nem nemesi rétege, a honoráciorok közé sorolták be.

„[A] földesuraknak és nemeseknek is tisztviselői és szolgálói is, ha csak a bérekből és az uraságnak majorság földeiből élnek, annyival inkább tehát a közönséges hivatalban lévők, a királyi kamarához tartozó, vagy a tudományok s a vallás feltartására rendelt jószágok körül fáradozók, a közönséges tanítók és más tisztviselők, karban lévők (Honoratiores), jóllehet nem nemesek, adót nem fizetnek, azon terheknek tehát, melyeket a nemesek viselnek (a millyenek az insurrectio s arra teendő költség és a királynak olykor adadni szokott ajándék, vagy segedelempénz) ők is részesei lenni tartoznak.” (A magyar polgári törvény 1824: 38.)

Az idézet jogi kézikönyvből származik, de hűen tükrözi a valóságot, a megyei honorácior-összeírásokban a gazdatisztakat tényleg a honoráciorok között írták össze. Így a gazdatisztok – szakmaként való elismerésük fordulataitól függetlenül – osztozhattak a honorácior réteg rendi emancipációjának sikerében, s 1848-ig velük együtt közeledett státusuk a nemesekéhez.

⁵ OL. Károlyi levéltár P. 407 55, 102, 109 csomók conduit listáinak adatai egybevetve, ahol lehetett, a születési anyakönyvekkel.

Mekkora csoportról beszélünk tulajdonképpen, amikor gazdatiszteket emlegetünk? A gazdatiszteket a többi értelmiségi csoport becsült létszámadataival hasonlítja össze a 2. táblázat.

2. táblázat

Értelmiségi kategóriák létszámviszonyai a 19. sz. első felének statisztikai becsléseiben

Kategória	Schwartner 1809	Fényes 1842	Fényes 1847
Egyháziak	15 600	15 754	16 325
Tanárok, tanítók	8 000	9 717	10 622
Kir. hivatalnokok	3 400	4 304	3 954
Megyei tisztviselők és alkalmazottak	5 527	6 075	2 623
Városi tisztv., alk.	8 468	4 429	4 825
Hivatalnokok a kat. határőrvidéken		2 855	2 539
Gazdatisztek	11 068	14 548	6 540
Ügyvédek	2 000	5 000	4 123
Jegyzők (falu. mezőv.)	10 000	6 540	1 728
Orvosok, seborv. stb.	2 500	2 568	3 235

Forrás: Schwartner 1809; Fényes 1842a: 107-114; 1842b: 107-114; 1847b: 45.

Látható, hogy csoportosítástól függően az értelmiségi szerep egyik legnagyobb blokkját adják, különösen ha számításba vesszük, hogy a megyei és városi „alkalmazotti” kategóriában egyaránt ott van a hajdú, a bába és a börtön öre, a tanító pedig faluhelyen gyakran egy obsitos altisztet jelentett. A gazdatiszthez ennél „szakszerűbb” képzeteket társítunk.

Itt azonban be kell vallani, hogy az eddigiekben egy kissé csaltam. Akár szakmai minőségük elismertetése, akár rendi státusuk emelkedése útján képzelhető is el a gazdatisztek társadalmi helyzetének javulása, sem szakembernek, sem úriembernek nem vált volna be a gazdatisztek összessége. Pethe (1819), Szilágyi (1823) és mások már az 1810-es, illetve az 1820-as években a pozitív mellé egy negatív sztereotípiát is megalkotnak arról a gazdatisztről, aki az urasággal szemben a személyes szolgálata vagy a kegyenc helyzetében van. Ezekben a pozíciókban szerintük többnyire idegent találni. Ilyenformán a „theoretico-practica gazdálkodás megtanulására tetemes költséggel fáradozó férfiút.. újíttó vagy más tehetetlenség billegével tízmereszték” az inasból vagy lakájból lett följebbvalók, illetve valamely „dib, dáb Német vagy Tseh emberke” (Szilágyi 1823: 88).⁶

Az idegenekkel szembeni panaszban feltehetően keveredik érdek és valós sérelem: Az urak nemcsak inast vagy lakájt hoztak külföldről, de képzett gazdatiszteket is (Appeltől Wittmannig), akikkel szemben a helyben szolgálók a megüresedő állások betöltésének monopolizálására törekedtek. A fenti kijelentésben azonban nem az idegenellenesség érdemel figyelmet. Szempontunkból érdekesebb a személyes szol-

⁶ A tisztartó volt például Pethe szerint az, „kinek a tisztelete és betsi a hazai hajdani állapot rendszerént minden más Tisztségeket feljül múlt”, de aki újabban „szolgai förmát vett magára”, és „holmi ákó-bákó ...jöttmentek sokszor a legnemesebb árpádi vér elnyomott sarjadzásit gyalázatos pofozásokkal betstelenítik a méltatlan forró méreg bugyorgásáig” (Pethe 1819: 13).

gálat és a gazdasági szakismeretek nélküli munkafelügyelői szerep megbélyegzése, a „nem igazi tiszt” negatív sztereotípiájában a vonzóval szemben a taszító pólus megalkotása. Korizmics László az 1840-es években így ítélt:

„Ollyant én tisztnek nem értek, ki urának nadrágot porol, és ispánnak nevezik; olyant sem tartok tisztnek, ki a határt kerüli, napszamosokat őriz, s vasárnap conamore le issza magát. Tisztnek tartom azt, ki gazdasági ismérteit és tudományát után él, oskolákat végzett, gazdaságot kezel kizárólag s a hazának termesztő emeltyűje.” (Korizmics 1841)

A tiszteknek ezt a típusát elsősorban a progresszív nagybirtokon találjuk meg. Ezt érdemes külön tekinteni (lásd 3. táblázat). Megfigyelhető, hogy a nagybirtokok átlagos tisztí létszáma elég alacsony.

3. táblázat

Alkalmazottak létszámának átlagai birtokcsoportok és alkalmazotti kategóriák szerint 1847-ben

Birtokos	Ügyvéd	Mérnök	Orvos	Sebész	Erdész	Tiszt	Vadász
Kamarai	1	2	0	1	17	26	0
Közalap.	0	0	0	0	1	14	2
Egyházi	2	0	0	0	1	13	0
Magán	2	1	0	0	2	16	1
Városi	2	0	0	0	1	3	0
Összes birt. átlaga	2	1	0	0	2	15	

A 4. táblázatból viszont azt láthatjuk, hogy az egy birtokigazgatási apparátusra eső viszonylag csekély átlagos tisztlétszám félrevezető, és az igazgatási apparátusoknak voltaképpen két fajtáját kellene élesen elkülöníteni: a rengeteg egy-két fős „birtokigazgatást” és a körülbelül 50 nagy igazgatási testületet, amely az országban tevékenykedő összes tisztnek több mint a felét alkalmazta.

4. táblázat

Az alkalmazott gazdatisztek száma és az adott alkalmazotti kategória összlétszámán belüli aránya a tisztlétszám szerint legnagyobb birtokok felső negyedében

	Ügyvéd	Mérnök	Erdész	Tiszt
Összes alkalmazott száma alkalmazotti kategóriánként	411	151	618	3775
Ebből a birtokoknak az apparátus létszámnagysága szerinti felső negyedében	186	112	307	2190
Összes alkalmazott kategóriánként, százalék	100	100	100	100
Ebből a birtokok felső negyedében, százalék	45	74	50	58

Az apparátusuk nagysága szerint sorba rendezett birtokok felső kvartilise: 18 tiszt. Az ennél nagyobb, vagyis 18 tisztnél többet foglalkoztató 51 apparátus alkalmazta tehát az ország összes gazdatisztjének 58 százalékát.

A kétféle apparátust nem egyformán ismerjük, szinte minden információnk a nagy létszámú típusra vonatkozik. A korrekt összehasonlítás hiányában is joggal feltételezhető, hogy a Korizmics által igazi tisztnek tekintett figurát a progresszív nagybirtok nagy létszámú, bürokratizált apparátusában találjuk.

A gazdatisztek félsikerei a 19. század derekáig

A gazdatiszteknek mind rendi emancipációs kísérlete, mind szakmai minőségüket hangsúlyozó és igényeiket arra alapozó, szociológiai terminusszal professzionizációs stratégiája csak félsikereket hozott. Ez a tény viszont a fentiekben vázolt, gyenge kiinduló helyzetet tekintve figyelemre és elemzésre méltó eredmény.

A gazdatisztek a reformkorban bevették a honoráciorok közé. Ez azonban megyei döntés volt, és így megyénként különböző időben és tartalommal született.⁷ A honorácior „rendet” az 1848. évi V. tc., a választójogi törvény rendelkezései hozták létre országosan egységesen. Itt viszont – a törvénytövegben – nem említik a gazdatisztek! Amiből Vörös Károly kutatásai szerint olyan botrány lett, hogy Szemere Bertalan belügyminiszeri rendelettel volt kénytelen módosítani a választójogi törvényt (Vörös 1975).⁸ Ez persze ismét a réteg erejét is jelzi.

Szakmaiságuk demonstrációját az segítette volna elő a legjobban, ha a szakma gyakorlásának feltétele valamilyen formális képzésen való átjutás lett volna, és – illetve vagy – ha valamilyen vizsgarendszer szűri meg a szakma gyakorlására vállalkozókat. Eddig az állapotig egészen 1848-ig nem jutottak el. A Georgikon és az óvári intézet falai között együttesen, a képzett diákok számának legoptimistább számítással – lemorzsolódást, más pályára állást figyelmen kívül hagyva is – csak az 1847-ben tevékenykedő összes magyar gazdatiszt 36 százaléka fordulhatott meg egyáltalán, de valószínűbb a 20 százalék alatti arány.⁹ Ez még a nagy apparátusokban foglalkoztatott létszámnak is csak harmada. Annál tehát sokkal több, mintsem hogy

⁷ „Káros következésű tettek nézem még a gazdatisztnak a honoratiorok sorabuli kizárását. Hígyjék el, ez nem egyéb, mint a jobb érzésű és jobb eszű emberek elhurrogatása a gazdasági pályától!” – Ezt panaszkolta Korizmic (1841) fenti cikkében, noha Pest megye akkor már legalább öt éve a honoráciorok között írta össze a gazdatisztek, de más megyékben nyilván nem mindenhol volt ez így.

⁸ Vörös sajnos nem közölte a Valóságban a rendelet lelőhelyét, a Közlönyben nem sikerült azt vagy arra való utalásokat megtalálni.

⁹ Alapításától 1818/19-ig Deininger Imre szerint a Georgikonban 483 hallgató fordult meg. 1818/19-től 1847/48-ig 961 hallgató. Más művek, így például Süle 1967, illetve őt követve Kurucz (1996: 101) 1201-re teszik a Keszthelyen nem végzett, de „megfordult” hallgatók számát az utóbbi időszakra, beleértve ebbe nemcsak a jogász, de a mérnökhallgatókat is. Az óvári intézetben alapításától 1848-ig Vörös Antal (1968) szerint 782 tanuló fordult meg, ebből 514 volt magyarországi vagy erdélyi. Az egykorú anyakönyvből összeállított névlistából 792-es összes tanulósám és 596-os magyarországi (horvátországi és határörvidéki) születésű tanulókkal együtt, de az erdélyiek nélkül számított) tanulólétszám nyerhető. A számok az adott intézetben megfordult, nem pedig az ott végzett tanulókra vonatkoznak! Ha az eltérő adatokból mindig a legnagyobb tanulólétszámról utalót választjuk, nem tekintjük a lemorzsolódást, föltesszük, hogy csak a külföldiek mennek vissza hazájukba, de egyébként minden, a képzőintézetekben megfordult ifjú gazdatisztnak áll, és 30 évig folyamatosan szolgál, e 30 év alatt pedig betegség vagy halál sem ritkítja sorait, akkor az 1819–49-es periódus végére 1797 személy, a Fényes által 6540-re becsült összes magyar gazdatiszti létszám 27 százaléka, az uradalmi schematizmusokban konkrétan összeírt, jogászokkal, mérnökökkel és ügyvédekkel együtt vett tisztí létszám 36 százaléka lesz olyan személy, aki hosszabb-rövidebb ideig szakirányú formális képzésben részesült. Az életidegen föltételek feloldásával arányosan csökken a képzettek aránya: 25 százalékos képzőintézeti lemorzsolódást, a képzés után 20 százalékos más pályára állást és a harminc szolgálati év alatt 10 százalékos természetes kiválaszt feltételezve az arány az 1848-as létszámadatok 19, illetve 15 százaléka csökken.

csodabogárszámba mentek volna a tanult tisztek, de annál sokkal kevesebb, mintsem hogy a tisztek mint réteg presztízsét, társadalmi helyzetét önmagában erre lehetne alapozni.

Fölmerül a kérdés, voltak-e a gazdatiszteknek más alternatívái is szakmai minőségük, képzettségük nyilvánosság előtti igazolására, ezen keresztül presztízsük emelésére.

A racionális költséggazdálkodás nyilván nem akadályozta meg a nagybirtokot abban, hogy képzett munkaerő alkalmazására törekedjék. Ezt viszont nem annyira több éves intézményes képzés keretében, különösen nem nyilvános, vagy éppenséggel állami intézmény közbejöttével kívánta megoldani. A tisztek többé-kevésbé formalizált képzésénél elterjedtebbnek tűnik számomra, noha csak szórványos utalások alapján, az alkalmazott vagy alkalmazásba álló tisztek uradalmi szervezésű, „belső” szakmai vizsgáztatása. Ez viszont nem volt nyilvános jellegű, hanem elvben csak az adott nagybirtokra volt érvényes. Mivel azonban a tisztek állásváltoztatáskor nagyrészt egymással kapcsolatban levő birtokosok és birtokok között mozogtak, mégiscsak lett vizsgáknak valamiféle, az adott birtokon túlnyúló ereje. Maga a szakmai képzés viszont, költségével és fáradtságával, a tisztai állásra aspirálók vállára hárult.

Tág tere nyílt tehát a tisztai önképzésnek, harmóniában az arisztokrata munkaadói elvárásaival, akik segítettek is az önképzési törekvéseket. Van adat rá, hogy a tisztek az úr könyvtárát használják, sőt arra is, hogy külön nekik rendelnek könyveket. Az a legfontosabb lehetőséget a munkaadó az ismeretszerzéshez azáltal nyújtotta, hogy a nagybirtokokon elsősorban a praktikánsokat és írnokokat, ám kisebb mértékben a tiszteket is tudatosan körbeforgatták, rotálták.

Ez persze eredetileg nemcsak a képzés eszköze volt. A rotálás egyrészt azt segítette, hogy a fiatal tisztjelöltek (az írnokokból később majdnem kivétel nélkül tiszt lett) különböző táji adottságokat és gazdálkodási rendszereket is megismerjenek. Másrészt viszont azt is szolgálta, hogy mind a fiatal írnokok, mind a náluk lassabban ütemben, két-három évente áthelyezett tisztek helyi kapcsolathálói szétszakadjanak, illetve az új szolgálati helyen az ottani, összebarátkozott helyi csapat játékaiba új ember figyelő szeme tekintsen be. Ez a tisztek ellen indított vizsgálatok tanúságai szerint néha valóban lehetővé tett némi ellenőrzést, de még gyakrabban visszajáró fordult. Az említett vizsgálatok ugyanis ismétlődően azt mutatják, hogy a sikkasztással vagy hűtlen vagyongazdálkodással vádolt tisztek házában lakó, asztalánál étkező írnokok és gyakornokok valahogyan éveken keresztül sem figyeltek föl valamiféle rendellenességre. Ezek szerint a rotáció nem csak más tájat, gazdálkodási rendet ismertetett meg a gyakornokokkal, írnokkal, hanem „szocializálta” is, bekötötte őket a csodaportfoliók hálójába.

Mindenesetre a kimondott szakmai képzés lehetőségei összességében szűknek mondhatók. Ugyanakkor a tisztai állomány a kor mércéjével műveltnek számíthat. Általános volt a latintudás, amit középiskolában szereztek meg. A Károlyi-birtokokon 1814–18 között szolgáló azon 161 tiszt közül, akinek megmaradtak a személyes adatai, 150 biztosan tudott latinul, és mindössze négyen voltak, akik nem tudtak. A Batthyány-tisztek 1818–21-es 74 fős állományából 60-ról ismert latintudásuk.

¹⁰ OL. Károlyi levéltár P. 407 1815, 1818 év conduit listáinak adataiból.

¹¹ OL P. 1322 58-61. cs. conduit listái alapján.

A fenti időpontokban és birtokokon a tisztek egy részéről tudjuk, hány osztály elvégzését jelenti a latintudás: a tisztek fele-háromnegyede legalább philosophiát végzett, ezek közül egy-kettő legalábbis elkezdett jogi vagy teológiai tanulmányokat is.¹² A gazdatiszt tipikus képzettsége 1848 előtt tehát a latin középiskola és a praktkásélet gyakorlati képzése.

Megjegyzendő, hogy a felsőfokú képzettséget tekintve a jogi képzettség sem lehetett ritkább, mint az agronómiai, georgikoni. Az alkalmazott uradalmi ügyvédek nagy számán kívül erre utal, hogy 1846-ban hites ügyvédek találunk nemcsak az ügyészi, jegyzői, levéltárosi állásokban, de például a fői és a kéci uradalomban ispánokként, a vásárhelyi uradalomban írnokként, Károlyi György nagykárolyi központi igazgatásában napidíjnokként (Fényes 1847a). Ebben persze tükröződik a reformkori jogásztúltermelés is, de más is. Föltehető ugyanis, hogy a jogi ismeretek jelentősége a piacosodó agrárüzemek számára az agronómiai ismeretekével vetekedhetett. Evvel kapcsolatban a vízszabályozásokkal, az addig extenzíven használt vízjárta vagy erdős területek művelésbe vonásával kapcsolatos birtokjogi problémákra lehet utalni, amelyek megoldására 1807 óta a „feudális” magyar jog is egyre újabb eszközöket kínált. Ezek szerint a jog tanulása is tekinthető bizonyos mértékben szakképzésnek – de agrárértelmiség megkülönböztető jegyeként ezt nyilván nem vehetjük. Hasonló a helyzet az uradalmakban szintén jelentős számban alkalmazott mérnökökkel kapcsolatban (lásd fent a 4. táblázatot).

Voltak azonban a gazdatiszti csoportoknak a szakképzésen és a tudás presztízsen kívül más eszközei is helyzetük megerősítésére. Az egyik ilyen tényező a például a *Magyar Gazdasági Egyesület* (MGE) tevékenysége, egy másik a gazdatiszti publicisztika volt, mely nagyrészt az MGE lapjának, a *Magyar Gazdának* hasábjain bontakozott ki.¹³ Az MGE arisztokrata patronálással, de 35-40 százalékban gazdaisztekből és erdészekből álló tagsággal és ugyanezekből a csoportokból verbuválódott vezetőséggel és aktivistákkal működött.¹³

Az MGE még a tisztii szakma intézményben szerzett képzettséghez kötéséért is keményen harcolt. 1843-ban az MGE kérte az országgyűlést, javasolja „Középponti Gazdaképző Intézet” nyilvános, az egykorú akadémiákkal egyszintű intézményként való fölállítását (Emlékirat... 1843; vö. Erdei Aranka 1985). A javaslatot az alsótábla 1844-ben nemcsak tárgyalta, de támogatta is; igaz, a kértnél lényegesen szerényebb anyagi alapokon. A főrendiház viszont nem nyitott vitát az előterjesztés fölött, igaz, nem evvel kapcsolatos ellenérzései, hanem az országgyűlés berekesztése miatt. Az MGE titkára, Török János viszont annyira hitt ebben az eszmében, hogy saját pénzét is egy képzőintézetbe fektette.¹⁴ A Cegléd melletti majoros gazdákat képző intézet létre is jött, az MGE arisztokrata vezetői (pl. gróf Károlyi György) által kölcsönökkel támogatva. A majoros gazda persze úgy viszonylik a gazdatiszthez, mint a hadseregben az altiszt a tiszthez. Ám az, hogy Töröknek legalábbis 1852-ig sikerült működtetni vállalkozását, mutatja a képzés eszméje iránt továbbra is meg-

¹² Az előző jegyzetekben megadott conduit listák alapján.

¹³ Az MGE 1847. évi teljes tagságából, összesen 1097 személyből a legnagyobb csoport a gazdatiszteké és erdészeké (vadászok nélkül), 331 fő, 32 százalék; ha az ismeretlen foglalkozású 269 fő arányos részét hozzávesszük, ez 417 főre, 38 százalékra nő (ld. Magyarországi Gazdasági Egyesületünk... 1847).

¹⁴ Tervezetét lásd Török János (1845). Történetét földolgozta Hidvégi Lajos (1963).

nyilvánuló többoldalú szimpátiát. Talán lehetett volna folytatása is az 1844-es kezdeményezésnek. Összességében azonban a képzési rendszer létrehozására irányuló erőfeszítés is csak egy félsiker volt.

Még nehezebben fogható meg az MGE-publicisztika hatása és hatókörének változása. A század első két évtizedének gazdasági irodalma vagy egy pár nyugdíjas jószágigazgató úri passziója, mint például Bartosságh munkássága, vagy hányatott életű emberek hősies és lapjaik, könyveik kereskedelmi sikerét tekintve bukásra ítélt küzdelme (Pethe,¹⁵ Angyalffy, Lánghy, Lencsés¹⁶). A *Magyar Gazda*, az MGE hivatalos lapja, az 1840-es években viszont az ország egyik legolvasottabb nem irodalmi folyóirata, eltartja magát és szerkesztőjét, kalendáriuma pedig jelentős nyereséget hoz. Galgóczy szerint: „A Magyar Gazda hasábjain a fő és középbirtokos osztály elismert vezérferfiait tömegesen találjuk íróképp szerepelni. ...Mi volt természetesebb, mint hogy a gazdatiszti közönség ...előszeretettel kezdett író- és olvasóképp is seregelni azon téren, ahol kenyéradó földesurait jó példával előrehaladni látta ...”¹⁷ Ez persze csúsztatás, az arisztokratákat megtaláljuk mint védnököket minden MGE-rendezvényen, megtaláljuk mint alapítványt tevő „alapító” tagokat az MGE tagjai között, de éppen szerzőként nagyon-nagyon ritkán találkozunk velük az MGE lapjában. Galgóczy visszatekintő gesztusa, mellyel a *Magyar Gazda* sikerét mintegy átadja a felsőbb osztályoknak, inkább a lap szerkesztői és levelezői által demonstrált társadalmi tisztelettudásnak szemléltetése. A dolog lényegéhez tartozott ugyanis, hogy mind a *Gazdasági Egyesületet* magát, mind pedig a kebelében indult gazdaságpolitikai vagy ismeretterjesztő mozgalmakat tekintve az élre mindig arisztokrata zászlóvivő került – míg az effektív irányítást többnyire egy szerény vagyonú értelmiségi, gyakran az illető arisztokrata kliense végezte. Annál föltűnőbb, hogy a *Magyar Gazda* a formális tisztelet ünnepélyes, rituális kinyilvánítása mellett ugyanakkor sorban publikálta a gazdatisztek pozíciójának javítását célzó, a birtokosokkal szemben meglehetősen kritikus hangvételű cikkeket. Ezek a negyvenes évek végén már akár sajtókampánynak is tekinthetők. A gazdatiszti és munkaadói viszony munkajogi rendezését nem sikerült elérni, sem pedig a gazdatisztek nyugdíjjogosultságának valamilyen jogi keretszabályozását. De a gyakorlat változóban volt, bár az „úr kegyéből”, de kidolgozott alapszabály szerint működő nyugdíjintézetek terjedőben voltak, és a tisztek és földesurak közötti számadási perekben is átalakulóban volt a bírói gyakorlat. Ismét egy félsikere az amorf gazdatiszti csoportoknak.

Felmerül a kérdés, vajon mit jelentenek ezek a félsikerek, mi volt a hatásuk. Nem olyan-e a társadalmi pozíciók meghatározásáért és javításáért, illetve előnyeinek évezéséért folytatott verseny, amelyben az dönt, melyik társaság szakítja át előbb a jogszabályi kodifikáció célszalagját? Kapnak egyáltalán valamit a lemaradók is? Bizony, ha ennél a metaforánál maradnánk, tisztjeink még a korszak végén sem lenné-

¹⁵ Lásd Kurucz György (1986). A *Nemzeti Gazda* előfizetőinek száma 180-240 között mozgott, amiben része lehetett a lap hibáinak is (ld. Galgóczy Károly 1879).

¹⁶ Lánghy és Lencsés lapja mindössze 150 előfizetőt tudott megnyerni 1829 első felében. Lapjuk, *A Természeti, Gazdasági és Mesterség Esméreték Tára* azonban magasabb tudományos igényeivel a *Nemzeti Gazda*, a *Mezei Gazdák Barátja* és a *Magyar Gazda* sorában kakukktojásnak számít. (Vö. Batári Gyula 1994: 51–52.)

¹⁷ Galgóczy szerint a *Magyar Gazda* előfizetőinek száma 1848-ban már 1300-on állt (Galgóczy 1883: 105).

nek se úriemberek, se szakemberek, csak valami törmelék, üledék, amely majd a dualizmusban belemegy az „úri középosztály” osztályképződményébe.

Én azonban nem választanám ezt a metaforát. A társadalmi réteg az emberek kölcsönös viszonyaiban jön létre, a jogszabályok csak rögzítik, ami a fejekben már végbement. Ha a tisztek tegezése eltűnik, ha sem kézi munkát, sem az úr személye körüli szolgálatot nem várnak el többé tőle, ha a vármegye hatásosabban avatkozik az elszámolási perekbe, ha a tisztek maguk is perbe fogják uraikat, és tanúskodnak kollégáik mellett, ha a nagybirtokokon terjednek a tisztek nyugdíjrendszerei és az úri kegyként kibocsátott nyugdíjszabályzat munkaadói kötelezettségvállalássá válik, akkor talán már nem a régi úr–szolga viszony modellje adja a mintát nagybirtokos és gazdatiszt viszonyához. Az új modellben a szolgálat immáron körülhatárolt, tárgyiasult, nem a szolgálatteljesítő egész életét, hanem csak kompetenciáján belüli, szabályok szerint zajló tevékenységi körét érinti, alávetettsége sem az úr személyének, hanem a nagy szervezet szabályrendjének szól. A kliensből alkalmazott értelmiségi lesz. Mi segíthetett neki ennek elérésében?

A gazdatiszt mint új kulturális hegemoniák kovácsa

Talán nem felesleges rámutatni, hogy a réteg fejlődésének csak egyik szintere a szakképzés, más, hasonló fontosságú szinterei az irodalmi érintkezésben és az egyesületi életben, nem utolsósorban pedig a nagy szervezetek belső életében keresendők. A kortársak szeme előtt ezek ugyanannak a dolognak különböző oldalaként jelentek meg. A kor szereplői egységben látták az agrárértelmiség nemzetgazdasági nézeteit és irodalmi érdeklődését, az igazgatási szervezetek modernizálását és a polgári életvitelt, a kenyérkereset intézményesült biztonságának elemeit a munkajogban és a nyugdíjrendszerekben és a liberális politikai nézeteket. Az utókor kutatója a szakképzési formák és intézmények történeti elemzése mellett oda kell hogy helyezze ezeknek a további aspektusoknak szociológiai, gazdaságtörténeti vagy éppen történeti antropológiai szempontú vizsgálatát is.

Az ilyen vizsgálatok elég könnyen megmutatják a csoport képviselőinek aktív részvételét a polgári kultúra jellegzetes intézményeiben, jelenlétüket fórumain, a polgári viselkedés és életvezetés gyors elsajátítását. De ha a mezei gazdaság tudománya nem volt elég szilárd alap a professzionalizálódásra, hogyan lehetne a színházba járás, az olvasóköri tagság vagy a rendszeres sajtólevelezői tevékenység a rétegbesorolás kritériuma?

De vajon jó volt-e a kiindulásunk? Csak úgy lehet-e egy reformkori társadalmi réteg keletkezésére gondolnunk, mint egy, a modern társadalomban differenciálódó rétegre, mely helyzete, tevékenysége vagy a rendelkezésére álló erőforrások *sajátosságai* alapján, valahogy ezekre építve vagy támaszkodva mintegy lefűződik más, korábbi társadalmi rétegről vagy rétegekről?

Egy ilyen differenciálódási, kristályosodási folyamat esetünkben nem megy maradtalanul végbe. Ha tekintjük a reformkort felnőttként megért, 1768–1818 között született generációknak azokat a tagjait, akik vagy mint mezőgazdák a szaklexikonokban, vagy az MGE jubileumi évkönyvében mint a későbbi „szakma” ősei szerepelnek, akkor olyan csapatot kapunk, melynek nemcsak a gazdatiszti foglalatosko-

dás volt az egyetlen esélye.¹⁸ E 38 fős csoport egymást követő állásait rekonstruálva azt látjuk, hogy bár messze a gazdatiszti beosztás a leggyakoribb, az állások között találunk Georgikon-beli vagy protestáns középiskolai tanári állást, bérleti vagy municipiális tisztviselői állásokat is. Az uradalmi szolgálat pedig, noha a leggyakrabban tényleg gazdatiszti állással azonos, jelentheti a mérnökösködést is.¹⁹

Föltételezett rétegünk tehát egy dolgot biztosan nem csinál: olyan lefűződést, elhatárolódást, mely megszüntetné a többi értelmiségi csoport irányába való átjárást, elvágna azokhoz fűződő köldökszinórkukat.

Hagyjuk tehát az agrárértelmiséget elkülönítő klasszifikációs kísérletet, maradjunk annál, hogy a régi liberális nemességhez különböző úton-módon vegyes csoportok csapódtak hozzá, együtt alkotva a negyvennyolcas széles társadalmi koalíciót?

Ez nem lenne helytelen álláspont, de talán mégis többet tudhatunk ennél. Hiszen ha csak az említett 38 vezető agrárszakembert tekintjük, tudjuk, hogy abból 14 volt nemes, 10-nek ismert közrendi származása, 14-ről pedig nem tudjuk megállapítani rendi állását. Ám a nemesi származásúak közül csak 5-nek volt valamekkora birtokkal rendelkező apja vagy tágabb rokonsága (Horhy, Balásházy, Fényes, Ghyczy és Hajnik családok), és ezekből egyetlen család képviselője (Ghyczy) maradt birtokos,

¹⁸ Ehhez a források: Galgóczy 1879–1891, továbbá Für–Pintér 1986–1989. Utóbbi kiadvány sajnos nem sorolja fel forrásait. Az 1848 előtti MGE tisztségek legnagyobbbrészt az alábbi kiadványban találhatók meg: *Magyarország Gazdasági Egyesületének név- s alapítványkönyve* (1847). A személyes adatokat Szinnyi és Gulyás életrajzi lexikonjainak adataival is kiegészítettem, noha ezek az életrajzok vonatkozásában szemmel láthatóan Galgóczyt követik.

¹⁹ Az adatbázist az előző lábjegyzetben felsorolt forrásokban szereplő azon személyekből állítottam össze, akiket Galgóczy az MGE úttörőinek tekintett, életük valamely szakaszában uradalmi szolgálatot teljesítettek, továbbá vagy jelentős publicisztikai tevékenységet végeztek, vagy 1848 előtt az MGE igazgató választmányi tagjai, illetve titkárai voltak. Ezen 38 személy négy első ismert állását foglaltam statisztikába. Azért csak az első négyet, mert föltehető, hogy 1848 nem szakmai okokhoz kapcsolódó törést visz a csoportba, így a bukás és karrier a század második felében nem a csoport belső tendenciáit tükrözi. A fiatalkori gyakornoki, patvarista stb. egyéb állásokat a források szinte kivétel nélkül kihagyják, az első említés a személy első többéves, valamilyen rangot vagy önállóságot jelentő szolgálati helyéről szól. Ez elméletileg 152 állást jelent. Egy állásnak vettem olyan életszakaszt is, amikor vagy saját birtokára vonult vissza a többnyire nyugalomba vonult egykori tiszt, illetve amikor bérlelként próbált szerencsét. A 152 így képzett állásból 101 gazdatiszti, jószágkormányzói, birtokigazgatással összekötött titkári vagy ismeretlen milyenségű. A többiek:

MGE fizetett alkalmazotti állás	7		
tanári állás a Georgikonban	6	liceumban, gimnáziumban	5
bérleti pozíció	6	saját birtok vezetése,	4
uradalmi mérnök	7	egyéb mérnöki állás	3
minisztériumi szolg.	3	megyei-városi szolg.	2
nem uradalmi ügyvéd	2	egyéb vegyes	6

A nem gazdatiszti állás csoport összlétszáma 51, a halmaz kb. harmada. Az MGE és a Georgikon-beli állásokat gazdatisztinek tekintve, és hozzávéve a bérleti és birtokosi pozíciókat, marad 28 „profilidegen állás”, az egész halmaz alig kevesebb mint ötöde.

megyei és országos szereplő. Mind a 4 másik birtokos nemesi származék távolkerült eredeti rendi helyzetétől.²⁰

A „vegyes csoportok” mibenlétéről tehát elég sokat tudunk, és minden ismeretünk arra mutat, hogy nem tanácsos ezt a társaságot a liberális birtokos nemességgel egybemosni, bármily nehéz is legyen „értelmiségiként” való definiálásuk. Ha folytatjuk az evvel való kísérletezgetést, akkor le kell küzdenünk azt az akadályt, amit az alkalmazott tudáskorpusz sajátosságának hiánya és az uradalmi szolgálat, különösen pedig az állások más szakmáktól való csekély távolsága, elkülönültsége jelent.

Ez nyilvánvalóan olyan alternatívát követel, ahol a csoport sajátosságát valamilyen funkciójában, szakmai jellegzetességek híján leginkább ideológiai, legitimációs funkciójában tudjuk megtalálni. Nagyon is lehetne *à la Gramsci* érvelni, és azt állítani, hogy a liberális birtokos nemességet támogató csoportok speciális teljesítménye a liberális világ, a jogállamban élő polgári társadalom legitimációjának fölépítése lett volna.

Valóban, látható, hogy a gazdaszati szerzők szűken gazdaszati értekezéseikben is újra meg újra politikai megjegyzések, kommentárok irányába kalandoznak el, továbbá hogy még amikor ezt kivételesen nem teszik, akkor is világos, hogy a szűken technikai témáknak, mondjuk, a pillangósok elterjesztésének vagy a hitelfelvételnek is közvetlen és jelentős politikai implikációi vannak. Például a polgári földmagántulajdon intézményének kompromisszum nélküli bevezetése összes következményeivel: tagosítással, legelőelkülönözéssel, mezőrendőrséggel, polgári telekkönyvvel, jelzáloggal. Mutatja azt, hogy ezt nem csak ma és mi gondoljuk így, hogy a negyvenes évek első felében már ezeket a társadalmi renddel összefüggő nagy kérdéseket is tárgyalni meri a *Magyar Gazda*.

Am ha a csoport legitimációs funkcióját az explicit politizáláson mérjük, abba ütközünk, hogy a politizálás szenvedélye nem különbözteti meg eléggé e csoportot. Hiszen ezekben az években mindenki komolyan politizál, az országgyűlési tárgyalásokon képviselt álláspontok naplókba kerülnek, és magánlevelekben bukkannak föl, mint az eljövendő új világ előhírnökei.

A réteg specifikumát véleményem szerint az hozta létre, hogy a társadalmi reform széchenyista koncepciója módot adott arra, hogy a gazdaszti és mérnöki jellegű állások úgy-ahogy alakulj szakmai kompetenciára formált igénye összekapcsolódhasson az értelmiség legitimációs feladataival, az összekapcsolással mindkettőt megerősítve. Hogyan?

Emlékezzünk, hogy a széchenyista reformprogram nem egyszerűen „óvatosságból” és nem csak a bécsi averziók elaltatására indított egy sor, a politikai intézményszerkezettel közvetlen kapcsolatban nem álló kezdeményezést, a lótenyésztéstől a folyamszabályozáson át a kaszinómozgalomig és a hídépítésig. Igaz, hogy egy politikába

²⁰ A legkorábbi (1780-as) születésű Horhy a hagyományos kliensi szerepet veszi fel. titkár, majd jószágigazgató a Zichyeknél, majd a gróf Eszterházyaknál. Csokaji Pényes Elek pályája a legismertebb, hiszen belőle az Ellenzéki Kör vezetője és nagy magyar statisztikus lett, kevésbé ismert, hogy birtokát eladta és Pozsonyba költözött, hogy közel legyen a politika színteréhez. Mivel szegény lányt vett el, tényleg írásából kellett hogy megéljen, nem számítva jobbmódú barátainak segélyeit. Végül a jogvégzett Hajnik előbb az ország leghíresebb mintajuhászátában felügyelő, majd a vállalkozóból lett birtokos. Sina báró, végül Széchenyi István uradalmainak jószágfelügyelője.

szédült országban minden politikai jelentőséget nyer, a hídon átkeléskor vámfizetésre kötelezett nemes, a kaszinóban nem absztrakt elmesúrlódásra, hanem a kormány szapulására összejött fiatal nemzedék politikai botránnyá alakítja át a társadalmi nevelődés, pallérozódás intézményeit. Egyes elemzések ebben a pontban némileg naivnak tartják Széchenyit, de azt ez az álláspont még erősebben hangsúlyozza, hogy a hid vagy az Akadémia nem valamiféle ravaszul kitalált, cukorba csomagolt eszköz volt a haladás keserű orvosságának lenyeletésére, hanem Széchenyi a haladást nem elsősorban a politikai intézményrendszeren, inkább az annak működését megalapozó értékrend, világszemlélet megváltoztatásán keresztül, egy tágabb összefüggésrendszerben képzelte el. Az országépítéshez foghatott az országgyűlésen is, de a kultúrán keresztül is (Akadémia), és legalább ennyire az anyagi kultúra és a vele kapcsolatos társadalmi tevékenységek, fogyasztás és gazdálkodás átalakításán át is.

Mivel ez nem Széchenyi-monográfia, és főleg mivel ezt a feladatot mások igen magas színvonalon elvégezték, itt nem kísérelném meg nézeteinek akár csak rövid összefoglalását sem (Lackó 1977). Inkább azt konstataálnám, hogy az agrotechnikai, sőt a mérnöki szakközleményekben a reformkorban teljesen magától értetődővé vált az igény, hogy amit e szakmák képviselői műveltek, az nem kevesebb, mint országépítés. A gazdasági ismeretek alkalmazása, mely, mint láttuk, kevés a professzionalizációs stratégia megalapozásához, az 1840-es években mintegy szakralizálódott.

Az igazság persze az, hogy ennek is hosszabb előtörténete van. A felvilágosodás nemzedéke, a georgikoni alapító atyák (Nagyváthy és Asbóth) sem csak úgy kedvtelésből méregettek és számolgattak. A privát haszon, Bartosságh cikkünk elején idézett definíciója is más szövegekörnyezetet idéz, mint a kapitalista profité. Mérni és számolni, magunk és üzemünk folyamatosan rendben tartani és a változó körülményeknek megfelelően irányítani: ösztöneink, lustaságunk és tudatlanságunk, valamint a környezet tudatlanságának és vak véletlenjeinek legyőzését követeli meg. Röviden tehát az ész győz itt a véletlen és a természet felett.

De ez a hullám nem tudta a közgondolkodást átalakítani, első fecske volt, mely nem csinált nyarat. Az agrárkonjunktúra a húszas években ellanyhult, és a Georgikon takarékoskodni kezdtek a nagy Festetich György kisebb formátumú utódai. Az első kezdemények erősen korlátolt hatósugarára legjellemzőbb, hogy nem lehetett eladni jelentős példányszámban gazdasági lapot, ha mégoly tele is tették hasznos „tippekkel”.

Ez változik meg a *Gazdasági Egyesület* megalakulásával és a *Hittel*el. Széchenyi gyakorlati szerepe a *Gazdasági Egyesület*ben elég csekély, viszont a vele együtt dolgozó barátai (pl. Károlyi György) az egész reformkoron át ott vannak a vezetőségben, vagy egyenesen belőlük kerül ki az elnök és az alelnök. Még fontosabb, hogy a politikai változásokat illetően a konzervatívabb arisztokraták nagy része szintén támogatja a gazdaságfejlesztési programot. Az MGE arisztokrata patrónusai tehát nagyrészt egyetértenek avval a felfogással, amely a társadalomátalakítást szakmai kérdésnek tekinti, és a negyvenes években a gazdasági és mérnöki munkát már a nemzeti-társadalmi reform „szakközegeiként” tiszteli.

A publicisztikai szövegek érveléseiben látható, minek jár a tisztelet, mit tekintenek önmagán túlmutató súlyú intellektuális vállalkozásnak. Egy része ezeknek még felvilágosodás kori örökség, például az adatok szorgalmas gyűjtése, melynek csak egy lineáris időperspektívában és az egyéni és közösségi életet haladásként, ötről-hatra

jutásként elgondoló léttervben van értelme. Más része már a romantikus stílus bélélyegét viseli, mint az a felfogás, hogy a tudomány nemcsak a „humanitas” megnyilvánulásának formája vagy a közösség szolgálata, hanem személyes érdem, versengésben igazolódó egyéni kiválóság dolga is – akár a művészeti alkotások. Erre a felfogásra építenek a szüntelen pályázatok, csakúgy, mint a technológiai eredmények és megfigyelések állandó, szinte már rituális nevesítése a *Magyar Gazda* cikkeiben.

A legfontosabb, legkiemeltebb érdem, képesség vagy „plusz” az agrárértelmiség oldalán a negyvenes években egy sajátos csúsztatás eredménye. Ez a széchenyista koncepció perverziójának is tekinthető, bár a kritikai gonoszság nyilván megjegyzi, hogy mindenki felelős azért, hogy miként lehet kiforgatni gondolatait. Arról van szó, hogy az 1840-es évek agrárértelmiségi publicisztikája előszeretettel igyekezett politikai és társadalmi intézmények alternatívái helyébe technikai jellegű megoldásmódokat keresni, vagy az alternatívákat ilyen értelemben redukálni. Ez a gazdatiszti társaságnak azt az illúziót kínálja, hogy van egy ilyen sajátos kompetenciájuk, mellyel a demagógok által összezeavart dolgokat visszavezetik a pozitív tudomány világába, az MGE arisztokrata patrónusait pedig avval nyugtatta meg, hogy e kérdésekben van technikai megoldás vagy olyan elrendezése a problémának, amely a „népnevelésen” keresztül lehetséges (implikálva persze, hogy ez a „népnevelés” is a nagybirtok kompetenciája).

Ehhez egy szelektív látásmód tartozott, hiszen a nyilvánvalóan konfliktusos helyzetekre csak nehezen lett volna alkalmazható. A *Magyar Gazda* szerkesztői vonalát például az önkéntes, de szabályozott, ösztönzött örökváltság, a közlekedés fejlesztése, a nemesség részleges teherviselése, a mezőgazdasági iparok fejlesztése és a bérleti rendszer elterjesztése képezte. Ám teljesen hiányzott például a vámkérdés. Mikor 1843-ban egy nagy cikkben a szerkesztő, Török a mezei gazdaság felvirágzásának akadályairól írt, akkor egyszerűen bizalmát hangoztatja, hogy az „országgyűlés Választmányá ...vámviszonyaink rendezésének sürgető szükségét bizonyosan velünk együtt mélyen érzi” (Török 1843: 1538). Hasonlóképpen nincs állásfoglalás a nemesi részleges teherviselésről, mégúgy sincs a köztelherviselésről.

Az egyértelműen fölállított célok és követelmények esetében a *Magyar Gazda* általában a nagybirtokosoknak, illetve az arisztokráciának legfájdalommentesebb módot választja: a közlekedés például fejlesztendő, ám az utak és csatornák építésének költségeit azok viseljék, akik hasznát látják.

A társadalmi problémák technicista redukciójának legszebb példáit a birtokviszonyok átalakításával kapcsolatban láthatjuk. Török szerint például a „jóságvévők” ösiség által okozott birtokbizonytalanságát csökkentendő „kívánatos, hogy az ösiség minél előbb oly módosítást nyerjen, melly egyrésről a nemzetiség és a ősi családok fenntartását nem veszélyeztet, ellenben a szerzemények állandóságát minden utóbbi megtámadás ellen biztosítja” (Török 1843: 1538). Más helyen az ellentmondó két igény biztosítására az ösiségi jogigényeknek a vevővel szembeni érvényesítésére viszonylag rövid, egyéves jogvesztő határidőt javasol, tehát az ösiségi igény elévülését akarná bevezetni. A birtokképesség „tágasb körre” való kiterjesztését javasolja, ám ennek irreális jelentőséget tulajdonít, tudniillik hogy ezúton lehetne a „túlságos terjedelmű” jóságok feldarabolódását gyorsítani. A nagybirtokok tőke-, illetve hitelhiánya ugyanis csak az egyik megfogalmazása a tőke és a föld helytelen viszonyának, a másik megfogalmazás a tőkéhez képest fönnálló túlságos földbőség,

amin éppenséggel a birtok egy részének eladásával, feldarabolásával is lehetne segíteni. Érdekes módon ezt az alternatívát ilyen módon Török is megfogalmazza, de a megoldást „nemesi birtokaink nyereséges eladhatása” feltételeinek megteremtéséhez, a közlekedés és értékesítés javításához, a birtokképeség kiterjesztéséhez kapcsolja. Arra nem következtet, hogy a birtokok túlságos terjedelme, extenzivitása miatt valamiféle birtokreformnak helye lenne. Igenli a robot, a dézsma és a legelőközösség megszüntetését, de csak úgy, hogy „a tulajdon- s magánjog szentsége egyoldalú népkegyelési vágnak fel ne áldoztassék” (Török 1843: 1541). Ez is ismétlődő formula a *Magyar Gazdában*, a teljes kárpótlás követelése a földesúri jogokért. Másrészt mindenki számára, beleértve a konzervatívokat is, világos, hogy a gyors megváltakozás a mezőgazdasági modernizáció előfeltétele, ám a parasztok anyagi ereje ezt nem teszi lehetővé, így általában a megváltás valamilyen meghitelezését tervezik, magán- vagy állami hitelintézetek, pénztárak útján, továbbá az egyezkedési folyamatot szabályozó törvényes rendszabályokkal remélik a gyorsítást elérni.

Igazán olyan pontokban határozott a Török-féle érvelés, ahol a nagybirtokosérdekek nincsenek érintve – technikai dolgoknál, a kincstár és az állami közigazgatás, a parasztok tennivalóinál. A mértékügy rendezése és a francia decimális rendszer bevezetése, illetve hazai tűzkárbiztosító intézet felállítása éppúgy szerepel programjában, mint egy javaslat a tagosítások gyorsítására azáltal, hogy a jobbágyi telekbirtokosoknak nemcsak többsége, de kisebbsége is kérhesse a tagosítást. Nagy teret kap a mezőrendőrség működésének javítása, a magántulajdon hatékony védelme, annak megakadályozása, hogy a mezőrendőrségi feladatokat ellátók ne maguk legyenek a legnagyobb tolvajok.

Az itt ismertetett Török-féle érvelés reprezentatívnak tekinthető. A sikert a heti kétszer megjelenő *Magyar Gazda* példányszáma és az egyesület 1847-re ezer főt meghaladó taglétszáma igazolja vissza, mely utóbbiban körülbelül 40 százalékban vesznek részt gazdatisztek és erdészek.

Az említett programnak van egy olyan pontja is, mely egyszerre volt konkrét intézményes javaslat és egy rejtett üzenet hordozója – ez a bérleti rendszer bevezetése. Ezt egyfészt a nagybirtok fent már tárgyalt üzemeltetési és gazdaságossági problémáinak megoldására szánták – így lehetett volna tulajdonvesztés nélkül csökkenteni a kezelhetetlen üzemméreteket. Ennek elterjesztéséhez egyrészt be kellett volna vezetni a bérleti jogintézményt minden részletével együtt a hazai jogba. Másrészt lábra kellett volna kapnia egy olyan fajta kooperatív magatartásnak, mely társadalmilag egyenlőtlen, aszimmetrikus helyzetű felek között sem csak a rövid távú előnyök kíméletlen hajhászását jelentette. Éppen ez volt az üzenet – a modern ember képes egyrészt tolerálni a társadalmi rangkülönbségeket, másrészt lokalizálni azok következményeit, a gazdasági együttműködést és érdekellentéteket szerződéses formákkal, a két fél jogi egyenlőségének talaján szabályozni. Erre a sokszor ismételt példát az angol viszonyok adták. A tiszteletudó, de a nagybirtokos arisztokratával jogilag egyenlő és attól szakértelme folytán hosszú távú bérletet nyerő gazdatiszt alakja nyilván tükrözte a réteg vágyait, a téma viszonylag csekély gyakorlati jelentőségéhez képest aránytalanul sokat szerepel az egykorú publicisztikában.

Összefoglalóan azt látjuk tehát, hogy az agrárértelmiségnek nincs ugyan sajátos monopolizálható tudáskorpusza, de előnyt biztosít számára, hogy nyilvánosan és

rituálisan elismerik sajátos (végeredményben illúziókon alapuló) modernizációs kompetenciáját. Ebben a korban ők a „jövő mérnökei”, hogy egy száz évvel későbbi hasonló konstelláció politikai jelszavát idézzük. A réteget személyes reverenciája, begyakorolt kliensszerepe fűzi az arisztokráciához. A megyei elitekhez mért viszonylagos idegensége (rotáció!) és vagyontalansága zárja ki az ellenzéki szocializáció műhelyeiből. Saját kognitív eszközei – a kísérletezés, megfigyelés, rendszeres adatgyűjtés, a technikai novumok adaptációjában, a térbeli-időbeli elrendezésekkel és a folyamatszerű szervezéssel kapcsolatban megnyilvánuló, adott keretek között izolált problémamegoldásra törekvő gondolkodás – alkalmassá teszik a gazdasági-társadalmi problémák szakmaiav redukálásának feladatára. Bizonytalan társadalmi pozíciója pedig kellő motivációt biztosít ahhoz, hogy elfogadja, hogy az ő jelentőségét a „mozgalom” adja, részvétele az országépítés nemes feladatában.

Annál hirtelenebb, szinte fölfoghatatlan változást jelentett, amikor 1849-ben a mozgalmi élet megszűnt, a jobbágyszabadságítás által megrázott nagybirtok egyre nagyobb arányban adta bérletbe földjeit, és a kisebb bérleti üzemekből tömegesen elküldték a gazdatiszteket. A mérnököket nyilván fűszívtá a vasútépítés. A többi csoport foglalkoztatási viszonyainak alakulásáról nincs adatunk, sőt még elbeszélő forrásunk se. Az azonban bizonyos, hogy negyvenes évekbeli szerepére és szereplésére mint elveszett paradicsomra gondolt vissza az agrárértelmiség feladatát, állást és nimbuszt veszített zöme.

E visszatekintő gondolatokat az úri középosztály agrárius és keresztényszocialista irányokba forduló képviselői fogalmazták meg a század végén. Egy másik olyan korban, mikor országos társadalmi átalakulás, az átalakulással kapcsolatban megfogalmazódó politikai álláspontok, a vidéki középrétegek gazdasági helyzete és kompetenciája sajátos kölcsönhatásban együtt határozzák meg az agrárius klientúra – „gazdaosztály” – társadalmi helyzetét. De ez már egy másik történet.

Források és irodalom

Egy aradi [Bartosságh József] (1830): *A gazdasági kormány*

Bartosságh József (1837): A mezei gazdaság köréből. *Gazdasági Tudósítások*, 2. (2): 14–21.

Batári Gyula (1994): *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon (1721–1867)*. Budapest

Deininger Imre (szerk.) (1885): *A keszthelyi m. kir. gazdasági tanintézet (1865–1885) évkönyve az itt fennálló Georgikon (1797–1848) rövid vázlatával*. Keszthely

Emlékirat Magyarország törvényhozóihoz a honi mezőgazdaság ügyében a Magyar Gazdasági Egyesület által. (1843) Pest. (Ugyanez megjelent: *Magyar Gazda*, 1844 (1): 1–6; 1844 (2): 20–26; 1844 (3): 33–38; 1844 (4): 49–58.)

Erdei Aranka (1985): Egy reformkori gazdasági tervezet és sorsa. *Agrártörténeti Szemle*, 27: 654–676.

Fényes Elek (1842a): *Magyarország statisztikája I.* Pest

Fényes Elek (1842b): *Magyarország statisztikája*. Pest

Fényes Elek (1847a): *Magyar gazdatiszti névtár 1848. szökő évre*. Pest

Fényes Elek (1847b): *Magyarország leírása I.* Pest

- Für Lajos–Pintér János (szerk.) (1986–1989): *Magyar agrártörténelmi életrajzok, I–III.* Budapest
- Galgóczy Károly (1879): Kis-szántói Pethe Ferenc. In Galgóczy Károly (szerk.): *Az OMGE emlékkönyve I.* Budapest
- Galgóczy Károly (1883): Emlékeszéd Török János felett. In Galgóczy Károly (szerk.): *Az OMGE emlékkönyve III.* Budapest
- Galgóczy Károly (szerk.) (1879–1891): *Az OMGE emlékkönyve, I–VI.* Budapest
- Hidvégi Lajos (1963): *Török János és a szőkealmi gazdaképző története.* Cegléd
- Korizmic László (1841): Gazdatiszti viszonyokrul. *Ismertető*, 6. (júl. 14.)
- Kurucz György (1986): Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén. *Agrártörténelmi Szemle*, 28: 34–55.
- Kurucz György (1996): A Georgikon alapításától 1848-ig. In: *Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára.* Keszthely
- Lackó Mihály (1977): *Széchenyi és Kossuth vitája.* Budapest
- Larson, Sarfatti Magali (1977): *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis.* Berkeley
- A magyar polgári törvény. (1824) Sz. n. Sárospatak
- Magyarország Gazdasági Egyesületének név- s alapítványkönyve.* (1847) Budapest
- Pethe Ferenc (1819): Útmutató az uradalmak s uradalmi gazdaságok igazgatása módjára. *Tudományos Gyűjtemény*, 9: 3–32.
- Rumy Károly György (1818): A gazdaságbeli erőnek használásáról és igazgatásáról. Kiváltképpen Thaer és Trautmann szerint. *Tudományos Gyűjtemény*, 8: 63–94.
- Schwartner, Martin v. (1809): *Statistik des Königreichs Ungern*, I. (2. kiad.) Ofen
- Süle Sándor (1967): *A keszhelyi Georgikon 1797–1848.* Budapest
- Szilágyi (1823): A mezei gazdaságról. *Tudományos Gyűjtemény*, 3.
- Török János (1843): Melyek a mezei gazdaság jelen állapotjában felvirágzásának átalában, de tekintve annak egyes ágait is, főbb akadályai? (I.) A törvényhozás köréhez tartozó minémű intézkedésekkel lehetne ezen akadályokat jövőre megszüntetni...? (II.) *Magyar Gazda* (dec. 3.)
- Török János (1845): *A Magyar Gazdasági Egyesület pártfogása alá helyezett ceglédi majoros- és telkesgazdákat képző intézetnek tervrajza.* Pest
- Vári András (1995): *A gazdatiszti réteg kialakulása 1848 előtt: a gr. Károlyi és a hg. Batthyány család birtokainak gazdatisztjei a 18. század második, illetve a 19. század első felében.* (Kandidátusi értekezés) Budapest
- Vörös Antal (1968): *Óvár, óvár... A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve.* Budapest
- Vörös Károly (1975): A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. *Valóság*, 18 (10)
- Wittmann–Denglacz, Anton Edler von (1825): *Landwirthschaftliche Hefte 2. Vorbegriffe zur Landwirthschaftskunde.* Wien